

Structuur primaire land- en tuinbouw

Kernpunten:

- daling aantal bedrijven beperkt ondanks economische crisis
- 2010 cruciaal voor veel glastuinbouwbedrijven door verzwakte financiële positie
- toenemende vraag naar flexibele arbeid
- opnieuw sterke stijging agrarische grondprijzen
- forse verhoging van de hoogst toelaatbare pachtprizen
- tussensegment voor meer diervriendelijk geproduceerd varkensvlees
- compartimering varkens- en pluimveerechten weer ingevoerd
- groeiende maatschappelijke weerstand tegen intensieve veehouderij

7.1 Bedrijfsstructuur

7.1.1 Ontwikkeling aantal bedrijven

Het aantal geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven met een omvang van minimaal 3 nge is in 2009 met circa 2.100 afgenomen, een daling van 2,9% (tabel 7.1). Dat ligt iets onder de gemiddelde jaarlijkse vermindering vanaf de eeuwwisseling (-3,2%). Het aantal glastuinbouwbedrijven nam opnieuw sterk af (circa 8%), wat past in de trend vanaf de eeuwwisseling (jaarlijkse vermindering tussen 5 à 8%). De trend hangt mede samen met de toenemende concurrentie op de tuinbouwmarkten, de herstructurering van de sector en de verslechtering van de bedrijfsresultaten de laatste jaren. Binnen de opengrondstuinbouw bleef de terugloop van het aantal bedrijven in de fruitteelt en boomkwekerij van 2008 op 2009 beperkt (circa 2%), maar in de groente- en bloembollenteelt was deze vrij groot (6 à 7%).

In de melkveehouderij bleef voor het tweede jaar op rij de daling beperkt tot circa 1,5%, terwijl al heel lang - ook voor de invoering van de melkquotering - de jaarlijkse afname rond de 4% schommelde. De bescheiden krimp is waarschijnlijk mede te danken aan de relatief goede bedrijfsresultaten in de voorgaande jaren. Ook de lagere prijs van het melkquotum na 2006 kan een rol hebben gespeeld. Daarvoor maakte de veel hogere quotumprijs het de melkveehouders makkelijker om te stoppen.

		Aantal bedrijven					Verskil (%) 2008-2009
		1990	2000	2005	2008	2009	
Glastuinbouw- en champignonbedrijven		11.032	8.424	6.396	5.061	4.671	-7,7
Opengrondstuinbouwbedrijven		13.162	10.364	8.633	8.041	7.777	-3,3
Akkerbouwbedrijven		16.258	13.749	12.358	11.175	10.923	-2,3
Melkveebedrijven		39.553	26.820	21.328	18.588	18.326	-1,4
Overige graasdierbedrijven		17.499	18.974	18.637	19.056	18.797	-1,4
Intensieve veehouderijbedrijven		13.082	9.663	7.216	6.784	6.512	-4,0
Gecombineerde bedrijven		14.317	9.489	7.262	6.447	6.002	-6,9
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal		124.903	97.483	81.830	75.152	73.008	-2,9

Bron: CBS-Landbouwstelling, bewerking LEI.

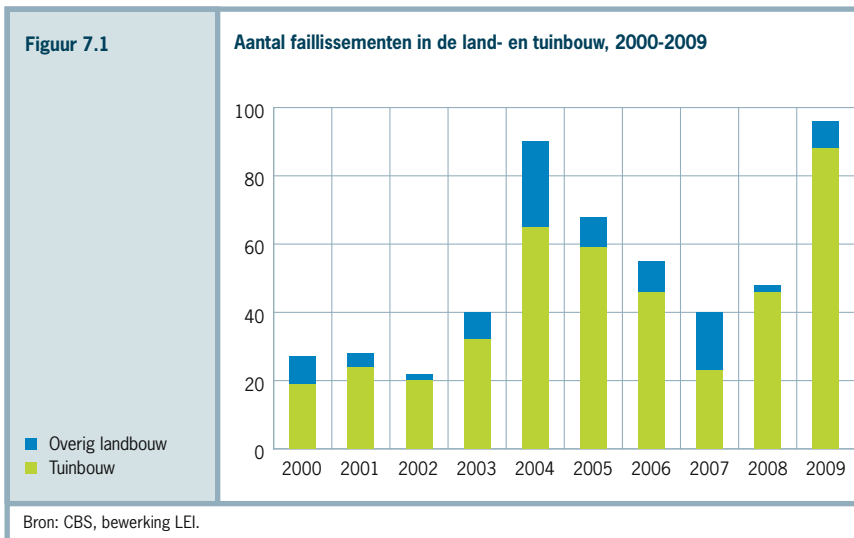
Binnen de intensieve veehouderij lag de afname in de fokvarkens-, vleesvarkens- en de vleeskalverhouderij op een vergelijkbaar niveau (3 à 5%). In de voorgaande jaren kwam binnen de varkenshouderij de daling van het aantal bedrijven vooral op het conto van de zeughouderij.

De economische crisis volgend op de kredietcrisis die zich na de zomer van 2008 manifesteerde, zal waarschijnlijk ook gevolgen hebben voor de ontwikkeling van het aantal land- en tuinbouwbedrijven. In voorgaande cijfers is het effect echter nog niet zichtbaar, omdat het meetmoment (mei 2009) daarvoor nog te vroeg is.

Gevolgen economische crisis voor de land- en tuinbouw

Het inkomen van veel bedrijven daalde in 2009 mede door de economische crisis tot een zeer laag niveau of werd zelfs negatief. In de loop van 2009 is door het ministerie van LNV in overleg met de banken een garantieregeling werkkapitaal geïntroduceerd om ondernemers in staat te stellen de exploitatie van het bedrijf voort te zetten. Deze regeling voorziet onder een aantal voorwaarden in een lening van maximaal 850.000 euro. De regeling is niet bedoeld voor de herfinanciering van bestaande schulden en kan dus niet worden beschouwd als een redmiddel voor alle bedrijven die in financiële problemen terecht zijn gekomen.

Gedwongen bedrijfsbeëindiging in de vorm van een faillissement is in de land- en tuinbouw nog altijd een marginaal verschijnsel. Zo bedroeg het totaal aantal faillissementen vanaf de eeuwwisseling ruim 500, iets meer dan 2% van de daling van het totaal aantal bedrijven. In 2009 is het aantal faillissementen vrij sterk gestegen tot bijna 100, een verdubbeling ten opzichte van 2008 (figuur 7.1). Ook voor de sector die het zwaarst onder druk is gekomen, de glastuinbouw, geldt dat nog maar een vrij beperkt deel van de bedrijfsbeëindigingen (bijna 400 in een jaar) in de vorm van een faillissement plaatsvindt.

Gezien de in 2009 sterk verzwakte financiële positie van veel glastuinbouwbedrijven, lijkt 2010 een cruciaal jaar te worden (De Bont et al., 2009). Mogelijk worden dit jaar vrij veel ondernemers om financiële redenen gedwongen met het bedrijf te stoppen, al zal het niet in alle gevallen op een faillissement uitdraaien. Uitlatingen van financiers (Rabobank) wijzen erop dat in de loop van 2010 besloten kan worden over de voortzetting van een vrij groot aantal bedrijven door de huidige ondernemers. Goed geoutilleerde bedrijven kunnen overigens na overname door een andere ondernemer worden voortgezet. Een belangrijk deel van de bedrijven waarvan het voortbestaan in het geding is, is de laatste jaren fors uitgebreid en heeft hierdoor een aanzienlijke schuldenlast gekregen. Het zou een novum in de recente geschiedenis van de land- en tuinbouw zijn als een aanzienlijk aantal bedrijven gedwongen wordt te beëindigen.

7.1.2 Toekomstige organisatie van bedrijven

Voor de komende jaren wordt een doorlopend proces van schaalvergroting voorzien (Silvis et al., 2009). Tot 2020 daalt het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven volgens genoemde studie naar verwachting naar minder dan 50.000, ruim 30% minder dan in 2009. Omdat de marges onder druk staan, zal een deel van de ondernemers kiezen voor een andere strategie dan schaalvergroting. Voorbeelden zijn diversificatie in multifunctionele landbouw (ofwel verbreding), specialisatie in niches (het creëren van meerwaarde per eenheid product) en neveninkomsten (van de ondernemer zelf of van zijn partner). Dit leidt ook tot heterogeniteit in de bedrijfsstructuur, die gepaard gaat met verschillen in financiering, benodigde vaardigheden, type arbeid en juridische bedrijfsstructuur.

Ook ontstaan nieuwe vormen van samenwerking om deze strategieën uit te voeren (Backus et al., 2009).

Toch zal in 2020, behalve in de glastuinbouw, de productie niettemin vooral plaatsvinden op gezinsbedrijven. Wel zal het gezinsbedrijf anno 2020 vermoedelijk minder dominant en niet meer hetzelfde zijn als in 2010. Zo zal door de afstemming met andere schakels de samenwerking in de keten toenemen en zullen franchising, het pachten van grond en het inhuren van zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) meer voorkomen. Franchising van bijvoorbeeld landwinkels en keurmerken, waardoor het product zich kan onderscheiden op aspecten als dierenwelzijn, milieu en kwaliteit, geeft aansluiting op de markt en maakt specialisatie mogelijk. Het tijdelijk huren van grond maakt snelle groei mogelijk en biedt meer flexibiliteit, zoals van oudsher met de reizende bollenkraam in de teelt van bloembollen (ibidem). Als de werkzaamheden meer vakkennis vereisen, biedt het inhuren van zzp'ers een mogelijkheid.

De schaalvergroting en specialisatie leiden ook tot meer samenwerking tussen primaire bedrijven. Op de grotere bedrijven wordt het afdekken van aansprakelijkheid en andere risico's belangrijker en wordt de (traditionele) opvolging moeilijker. Voor de grote bedrijven met een complexe bv-structuur van het bedrijf en het samenwerkingsverband is de opvolging nog ingewikkelder. Voor deze bedrijven zullen maatwerkoplossingen ontwikkeld moeten worden (Backus et al., 2009).

7.1.3 Maatschappelijke weerstand tegen schaalvergroting

Vooraf in de intensieve veehouderij stuit schaalvergroting op steeds meer maatschappelijke weerstand, waarbij met name de zogenaamde 'megastallen' onder vuur liggen. Het verzet wordt in toenemende mate gevoerd door vrees voor schadelijke gevolgen voor de volksgezondheid, naast de effecten op milieu, landschap en dierenwelzijn (zie ook §7.5).

Van schaalvergroting tot megastallen

De schaalvergroting in de intensieve veehouderij staat evenals in andere sectoren niet los van technologische ontwikkelingen en het streven naar verlaging van de kostprijs en continuïteit van de bedrijven (Van Bruchem et al., 2008; Silvis et al., 2009; Van der Meulen et al., 2010). Voor de intensieve veehouderijbedrijven zijn de investeringen om te voldoen aan de eisen op het gebied van milieu (onder meer verlaging ammoniakemissie) en dierenwelzijn (aanpassing van de huisvesting) veelal nog een extra reden voor de vergroting van het bedrijf; de kosten van dergelijke investeringen kunnen alleen worden terugverdiend door het bedrijf te vergroten. Bedrijven die doorgroeien naar een omvang die veel groter is dan het 'normale' gezinsbedrijf worden wel aangeduid met 'megabedrijven'. Uitgaande van een arbitraire ondergrens van 500 nge, telde Nederland vorig jaar 1.760 van dergelijke bedrijven, tegen 1.060 in 2000. Veruit de meeste megabedrijven (bijna 60% in 2009) zijn glastuinbouwbedrijven, en een klein deel (6%) behoort tot de intensieve veehouderij.

Ook al is het aantal vrij beperkt (circa 100 bedrijven), de laatste jaren is het verzet tegen deze megabedrijven, en meer in het bijzonder tegen megastallen, gegroeid. Net zo min als het megabedrijf, kent de megastal een officiële definitie (zie bijvoorbeeld RLG, 2008 en Gies et al., 2007). In sommige studies wordt daarmee een stal bedoeld waarin 300 nge of meer van dezelfde diersoort op één locatie kan worden gehuisvest. Deze ondergrens komt overeen met zo'n 7.000 vleesvarkens, 115.000 leghennen of 2.300 vleeskalveren (nge van 2009).

Afhankelijk van het type stal en de hoogte van de bebouwing herbergt een bouwblok van 1 tot 1,5 ha ongeveer 300 nge (Gies et al., 2007). In 2005 waren er op basis van deze definitie 184 megastallen, waarvan 107 met melkkoeien, 73 met varkens en 4 met vleeskalveren (ibidem).

In de vijf 'reconstructieprovincies' (Utrecht, Gelderland, Overijssel, Noord-Brabant, Limburg) is met de 'reconstructie zandgebieden', na de uitbraak van varkenspest in 1997, als beleidslijn uitgezet dat bedrijfsontwikkeling (vooral) moet plaatsvinden in de 'landbouwontwikkelingsgebieden' (LOG's). In 'verwevingsgebieden' is groei mogelijk mits andere functies daar niet onder lijden, en in extensiveringsgebieden mag geen uitbreiding plaatsvinden.

Burgerinitiatieven tegen megastallen

Het aanwijzen van LOG's voor de intensieve veehouderij heeft het maatschappelijke verzet tegen megastallen verder aangewakkerd. Het verzet uit zich in verschillende burgerinitiatieven, dat kiesgerechtigden sinds 2006 de mogelijkheid geeft een onderwerp op de politieke agenda te zetten. Het eerste burgerinitiatief uit 2007, 'Stop fout vlees', pleitte voor omvorming van de (intensieve) veehouderij naar een duurzame veehouderij door extensivering en halvering van de veestapel. Een meerderheid van de Tweede Kamer wees dit initiatief af. In 2008 en 2009 werden in de provincies Overijssel, Gelderland, Noord-Holland, Noord-Brabant en Utrecht burgerinitiatieven gestart tegen megastallen, met wisselend succes.

In Overijssel kan enkel nog nieuwvestiging plaatsvinden als elders in de provincie een intensief veehouderijbedrijf wordt opgeheven, het zogenaamde salderingsprincipe. Onder de voorwaarde dat het verlies aan ecologisch en landschappelijk kapitaal in voldoende mate wordt gecompenseerd, blijft in de LOG's uitbreiding van bedrijven mogelijk tot een bouwblok van maximaal 3 ha. In Gelderland is het burgerinitiatief verworpen; wel kende Gelderland al een beperking van het bouwblok tot 1 ha buiten LOG's en 1,5 ha binnen LOG's. In de provincie Noord-Holland zal in de structuurvisie - vast te stellen eind mei 2010 - worden vastgelegd hoe zal worden omgegaan met megastallen en nieuwvestiging van intensieve veehouderijbedrijven. Het ziet ernaar uit dat in Noord-Holland nieuwvestiging van bedrijven enkel mogelijk is in een deel van de Wieringermeer en uitbreiding van bestaande bedrijven tot een bouwblok van 1,5 ha mogelijk blijft. In Noord-Brabant leidde het burgerinitiatief voorjaar 2010 tot een aanpassing van de vestigingsvoorwaarden voor intensieve veehouderijbedrijven. De maximale grootte van het bouwblok is teruggebracht van 2,5 ha tot 1,5 in niet als LOG's aangewezen zones. In LOG's bestaat nog wel de mogelijkheid met een ontheffing door te groeien tot 2,5 ha. Verder wil het provinciaal bestuur het aantal

LOG's terugbrengen van 48 naar 34; de overige worden 'slapende', niet actieve LOG's (NB, 2010). In Utrecht loopt het burgerinitiatief nog.

Al heeft geen van de burgerinitiatieven de 'megastal' echt weten tegen te houden (uitgaande van een ondergrens van 300 nge), de (vestigings)eisen zijn veelal wel aangescherpt. Eisen op grond van met name milieuwetgeving, maar ook vanuit bijvoorbeeld landschappelijk oogpunt, kunnen leiden tot kleinere bouwblokken. Voor de overige provincies geldt dat het beeld gemengd is, een aantal provincies zoals Groningen, Drenthe en Zeeland verbiedt nieuwvestiging; voor de uitbreiding van bestaande veehouderijbedrijven wordt meestal gestreefd naar maatwerk voor een zo zorgvuldige mogelijke landschappelijke inpassing van het bedrijf.

Maatschappelijk verzet klinkt door in verkiezingsprogramma's 2010

Dat nu ook de sector zich afvraagt hoever de schaalvergroting kan gaan, blijkt uit onder meer uit de verklaring van de ZLTO, voorjaar 2010, dat men toe wil naar een 'omvang van bedrijven die past bij het vakmanschap van de ondernemer, zijn omgeving, de eisen van de samenleving en de kansen van de afzetmarkt'. In deze 'eigenschelijkheid' past volgens een meerderheid van de leden geen megastal (ZLTO, 2010). De formulering is echter vaag genoeg om ruimte te bieden aan (zeer) grote bedrijven.

De aandacht voor ontwikkeling van de (intensieve) veehouderij in relatie tot haar omgeving is niet nieuw. Al in 2001 verschenen diverse rapporten over de toekomst van de landbouw in Nederland (Wijffels, 2001; CDA, 2001; PvdA, 2001; Edel et al., 2001; Groen Links, 2001; RLG, 2001; LTO, 2001; NVBD, 2001; SNM, 2001). Met twee grote uitbraken van dierziekten (MKZ in 2001, varkenspest in 1997) die tot grote schade en maatschappelijke onrust hadden geleid nog vers in het geheugen, en de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 in het zicht, gingen de rapporten vooral in op de toekomst van de veehouderij in Nederland. De rapporten concludeerden alle, zij het meer of minder stellig, dat de veehouderij 'is los komen te staan van zijn fysieke en sociale omgeving' (RLG, 2001:39). Verschillende publicaties wezen er daarbij op dat de landbouw/veehouderij jaren lang de rol heeft gespeeld die van haar werd verwacht: goedkoop en veel voedsel produceren. Het veronachtzamen van aspecten als milieu en dierenwelzijn heeft echter geleid tot problemen en tot discussies over de toekomst van 'de landbouw', in het bijzonder de veehouderij. In verschillende bewoordingen geformuleerd, betoogden de toekomstvisies dat de landbouw een nieuw contract moest sluiten met de samenleving, waarbij de nadruk lag op de (intensieve) veehouderij. Onder meer het (her) vestigen van intensieve veehouderijbedrijven op daartoe geschikte vestigingslocaties, een andere omgang met dieren, meer samenwerking in de keten en transparantie in de wijze van produceren waren terugkerende oplossingen in veel rapporten om de *licence to produce* terug te verdienen.

Nu, bijna 10 jaar later, kan geconstateerd worden dat de rapporten en de daarin vervatte analyses weinig aan actualiteit hebben ingeboet, ondanks de vorderingen van de veehouderij op het vlak van dierenwelzijn en milieu. Verschillende verkiezingsprogramma's bepleiten anno 2010 wederom een duurzamer landbouw c.q. veehouderij, waar geen plaats is voor verdere schaalvergroting (PvdA), dan wel wordt opgeroepen tot een verbod op megastallen (Groen Links) of een beperking aan de uitbreiding van stallen voor de intensieve veehouderij (ChristenUnie, D66). Het CDA en de VVD spreken zich op dit punt minder expliciet uit.

7.1.4 Biologische landbouw

Het aantal biologische bedrijven in Nederland groeit weer enigszins, na een afname tussen 2003 en 2006. Het biologische areaal is tussen 2007 en 2009 gestegen van 47.000 tot 52.000 ha (tabel 7.2). Het streven van de rijksoverheid is een groei van het areaal met 5% per jaar, van 47.000 in 2007 naar 57.000 ha in 2011. Inmiddels is halverwege deze periode de helft van de gewenste areaaluitbreiding gerealiseerd en een verdere toename ligt in het verschiet, door de (sterke) stijging van de consumptie van biologische producten in 2009.

Meer dan de helft van de ongeveer 1.400 biologische bedrijven heeft een gemengd karakter (zowel gewassen als dieren). Slechts op ruim 1% van de biologische bedrijven wordt alleen vee gehouden. Ongeveer 70% van de biologische grond is grasland. Gelderland kent met ruim 20% van het aantal de meeste biologische bedrijven (Biologica, 2010). Binnen de EU is Nederland op het gebied van de biologische landbouw zeker geen koploper. Met ongeveer 2,5% van de landbouwgrond in biologisch gebruik, staat Nederland in de EU-27 op de 20e plaats, nog net voor België, Frankrijk en Polen, maar op grote achterstand van koploper Oostenrijk met bijna 16% biologisch areaal in 2007 (Eurostat, 2010). De oppervlakte biologisch in Nederland groeit de komende jaren bovendien minder hard dan in andere landen. Nederland staat zelfs als laatste op de ranglijst van het aandeel in overgang van gangbaar naar biologisch. Koplopers op deze lijst zijn de jongste lidstaten, Bulgarije en Roemenië.

Tabel 7.2		Biologische land- en tuinbouw, 1999-2009					
	1999	2001	2003	2005	2007	2008	2009
Aantal gecertificeerde bedrijven	936	1.202	1.434	1.377	1.372	1.395	1.413
Areaal gecertificeerd (1.000 ha)	27,0	38,0	41,9	48,8	47,0	50,4	51,9
Aandeel in areaal cultuurgrond (%)	1,1	2,0	2,2	2,5	2,5	2,6	2,7

Bron: Stichting SKAL, bewerking LEI.

7.2 Arbeid

De werkgelegenheid in de primaire land- en tuinbouw, uitgedrukt in het aantal regelmatig werkzame arbeidskrachten, is het afgelopen jaar met 8.700 gedaald (-3,8%) tot 218.000. Het aantal vaste medewerkers kromp tussen 2008 en 2009 fors, na enkele jaren van groei, met 5.400 personen (-7,6%) tot 66.000. De daling van het aantal vaste arbeidskrachten past in het proces van de voortdurende afname van de werkgelegenheid door schaalvergroting en stijging van de arbeidsproductiviteit.

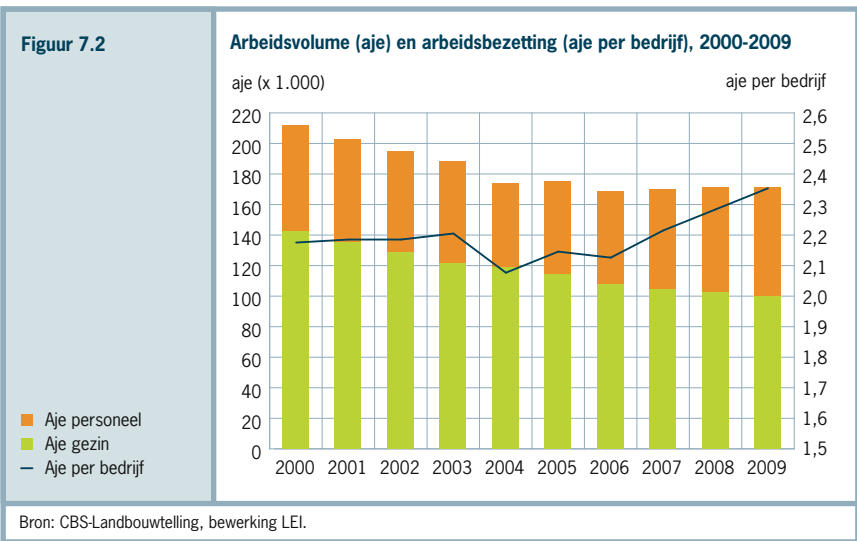
De totale werkgelegenheid (exclusief tijdelijke krachten) is vanaf 1992 met een kwart afgenomen (73.000 personen). Het tempo waarin dat gebeurde is vanaf de eeuwwisseling toegenomen, een periode waarin de schaalvergroting versnelde. De daling van de werkgelegenheid komt geheel voor rekening van de gezinsarbeid. Tussen 1992 en 2009 is deze groep met een derde ingekrompen (78.000 personen), waar een toename tegenover stond van het aantal vaste personeelsleden met bijna 10% (5.000 personen). Door deze ontwikkelingen kromp het aandeel van de gezinsarbeid in het totaal van circa 79% in 1992 tot 70% in 2009.

De daling van het aantal vaste arbeidskrachten is voor een deel gecompenseerd door een toename van de flexibele arbeid. Vooral in de tuinbouw wordt naast de gezinsleden en vaste medewerkers een beroep gedaan op tijdelijke krachten, zoals scholieren, huisvrouwen en werknemers uit Midden- en Oost-Europa. Deze kunnen in dienst zijn van de agrarische bedrijven zelf of worden ingehuurd via derden, meestal uitzendbureaus. Naar schatting hadden de tuinbouwbedrijven in 2008 circa 34.000 tijdelijke arbeidskrachten in dienst, en werden er eind 2008 circa 24.000 krachten ingehuurd. Dat laatste aantal is slechts een indicatie en ligt in de piekperiodes heel wat hoger (Nuland et al., 2009).

Arbeidsvolume constant

Het arbeidsvolume in de primaire land- en tuinbouw - de werkgelegenheid uitgedrukt in voltijdbanen - is in de afgelopen vier jaar ongeveer gelijk gebleven (figuur 7.2). Van de 171.000 arbeidsjaren (aje) in 2009 werd 58% geleverd door de bedrijfshoofden en meewerkende gezinsleden, 27% door vaste medewerkers en 15% door personeel met een tijdelijk dienstverband. Zoals hiervoor aangegeven neemt het aandeel van het gezin af en stijgt het aandeel van het personeel, in het bijzonder van werknemers met een tijdelijk dienstverband. Het aantal arbeidsjaren van de laatste groep steeg vanaf 2006 met maar liefst 50% tot meer dan 25.000 in 2009. Het arbeidsvolume van tijdelijk personeel is overigens een raming, gebaseerd op de opgave in de landbouwtelling van het totaal aantal werkdagen.

De benodigde arbeid per bedrijf neemt enerzijds toe door de groei van de gemiddelde bedrijfsomvang en daalt anderzijds door stijging van de arbeidsproductiviteit. Het eerste effect is wat groter, waardoor over een langere periode de gemiddelde arbeidsbezetting (aje) per bedrijf geleidelijk is gestegen, van 1,9 begin jaren negentig tot 2,3 aje per

bedrijf in 2009 (figuur 7.2). In de veehouderij en akkerbouw ligt de arbeidsbezetting op 1 à 2 aje per bedrijf (waarvan 80 tot 95% gezinsarbeid), in de opengrondstuinbouw op 4,1 aje (waarvan 37% uit gezin) en in de glastuinbouw op 9,5 aje (waarvan 17% uit gezin). Veruit het grootste deel (circa 80%) van het vaste en tijdelijke personeel in de primaire agrarische sector werkt in de tuinbouw.

De toenemende vraag naar flexibele arbeid - ook buiten de agrarische sector - en de individualisering van de maatschappij hebben mede geleid tot de opkomst van de zelfstandige zonder personeel (zzp'er). Ook de gunstige economische omstandigheden in de afgelopen jaren en de gestegen waardering voor ondernemerschap hebben daaraan bijgedragen. Nu al maakt circa 30% van de agrarische ondernemers gebruik van zzp'ers voor gewasverzorging, oogstwerkzaamheden en dierverzorging. Een deel van de agrariërs (ongeveer 14%) combineert het eigen bedrijf met zzp-activiteiten voor andere bedrijven, meestal in de land- en tuinbouw (Van der Knijff et al., 2009). Naar schatting komt de inzet van zzp'ers in de agrarische sector in 2007 ongeveer overeen met 3.000 à 3.500 aje (circa 15% van het totaal aje van het tijdelijk personeel) (ibidem).

Vooruitzichten

De werkgelegenheid in de primaire land- en tuinbouw zal naar verwachting blijven afnemen. Dit kan nog versterkt worden door de economische crisis. Een indicatie daarvoor is de afname van het aantal openstaande vacatures in de bedrijfssector landbouw en visserij (inclusief onder meer hoveniersbedrijven en loonbedrijven). In de eerste helft van 2008 stonden in deze sector nog 4.500 vacatures open; in het vierde kwartaal van 2008 was dit aantal gedaald tot 2.400 en in het vierde kwartaal van 2009 tot 1.700 (CBS). In de

komende jaren is er naar verwachting voldoende aanbod op de arbeidsmarkt en worden geen grote knelpunten in de personeelsvoorziening verwacht (ROA, 2009).

Op de langere termijn verandert dat echter. Door de 'vergrijzing' zal de agrosector te maken krijgen met een sterke uitstroom van mensen, die groter zal zijn dan in de rest van de economie omdat de agrosector relatief meer oudere werknemers telt. Daarbij zal er door verdere technologische ontwikkelingen en innovatie meer vraag zijn naar beter opgeleide mensen. Ook zal naar verwachting de behoefte aan flexibele arbeidskrachten blijven stijgen. Het aanbod komt echter onder druk te staan door de voor de deur staande krimp van de Nederlandse beroepsbevolking, de concurrentie met andere sectoren en een dreigende afname van het aantal afgestudeerden met een 'groene' opleiding op middelbaar en hoger niveau (Verhoeven et al., 2008).

7

7.3 Grond

7.3.1 Grondgebruik en grondprijs

Het areaal cultuurgrond is vanaf de eeuwwisseling met gemiddeld ongeveer 6.600 hectare (0,3%) per jaar afgenomen. Dat ging in hoofdzaak ten koste van het akkerbouwareaal (tabel 7.3). Van het totaal areaal cultuurgrond van ruim 1,9 mln. ha is nu 53% in gebruik als grasland (blijvend, tijdelijk en natuurlijk grasland), 13% voor snijmais, 29% voor overig bouwland, 5% voor opengrondstuintbouw en 0,5% voor glastuintbouw. Deze verdeling wijkt weinig af van die in 1990.

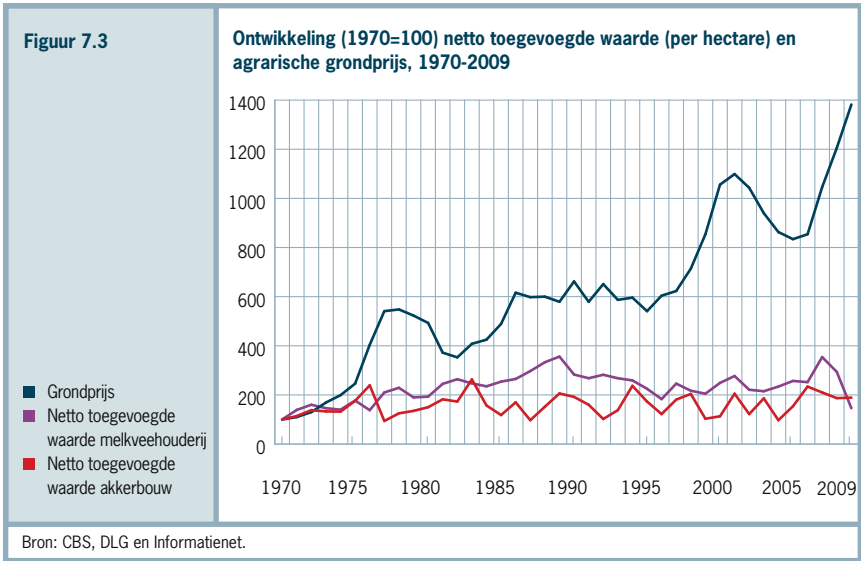
De agrarische grondprijs is in 2009, evenals in 2007 en 2008, opnieuw fors toegenomen (DLG, 2009 en 2010). Sinds 2006 is de gemiddelde prijs opgelopen van 29.000 tot 47.000 euro per ha. De stijging tussen 2005 en 2009 gaat in eerste instantie samen met zeer goede bedrijfsresultaten in de grondgebonden landbouw. Maar de ongekend slechte bedrijfsresultaten in de melkveehouderij - de sector die twee derde van het landbouwareaal in gebruik heeft - in 2009, zijn niet gepaard gegaan met een daling van de grondprijs. Het verband tussen de bedrijfsuitkomsten in de grondgebonden landbouw en de grondprijs is ook op langere termijn nauwelijks zichtbaar (figuur 7.3). De netto toegevoegde waarde (opbrengsten minus non-factorkosten ofwel de beloning voor arbeid en kapitaal) per ha in de akkerbouw en de melkveehouderij bleef de laatste 30 tot 35 jaar op eenzelfde niveau, terwijl de grondprijs in diezelfde periode fors steeg. Deze uiteenlopende ontwikkeling heeft te maken met de uitbreiding van het bedrijfsareaal. De verdiensten per ha blijven weliswaar gelijk, maar met meer grond kan het inkomen toch stijgen.

Tabel 7.3 Agrarisch grondgebruik ^a, 1990-2009

	Areaal (1.000 ha)					Vershil (%)
	1990	1995	2000 ^b	2000 ^c	2009	2000-2009
Grasland	1.096,5	1.048,5	1.011,9	1.037,9	1.017,1	-0,2
Snijmais	201,8	219,2	205,3	205,3	240,2	1,8
Akkerbouw	603,6	588,7	622,8	643,0	562,8	-1,5
Tuinbouw open grond	94,0	98,7	101,4	80,0	87,0	0,9
Tuinbouw onder glas	9,8	10,2	10,5	10,5	10,3	-0,2
Cultuurgrond, totaal	2.005,6	1.965,3	1.955,5	1.976,8	1.917,5	-0,3

a Met ingang van 2000 zijn de 'natuurlijke graslanden' gerekend tot de cultuurgrond, en zijn de groenten verdeeld in akkerbouwmatig en tuinbouwmatig geteelde groenten;
b volgens oude indeling;
c volgens nieuwe indeling.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Voorgenomen afschaffing melkquotering beïnvloedt grondprijs

De recente stijging van de grondprijs heeft vooral te maken met de afschaffing van de melkquotering in 2014/15, daarnaast is de rente al enige jaren zeer laag. Weliswaar is de voorgenomen afschaffing van de quotering al sinds begin deze eeuw bekend, de aandacht daarvoor en het besef dat het echt zou kunnen gebeuren, begon pas na 2006 te groeien; dit blijkt uit de halvering van de prijs van het melkquotum in die tijd. Door het toegenomen besef dat de productiebeperking in de melkveehouderij op termijn zal

verdwijnen, daalt de marktprijs van het recht om melk te produceren. De in het productierechtverborgen marge op een extra liter melk hecht zich vervolgens aan het meest schaarse productiemiddel, de grond. Dat ging ook door in 2009, het jaar waarin de melkprijs tot een ongekend dieptepunt daalde.

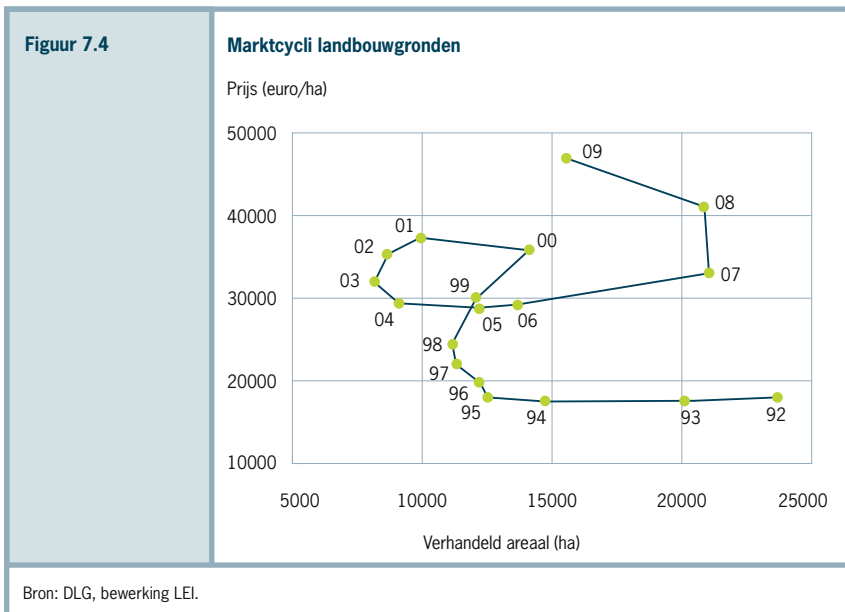
Bedrijfstoeslagen hebben geen invloed op grondprijs

Nederland heeft gekozen voor het historische model van bedrijfstoeslagen, waarbij de toeslagrechten verhandelbaar zijn, met of zonder grond. Ongeveer vijf zesde van het Nederlands landbouwareaal is nu bedekt met toeslagrechten. Omdat niet het volledige areaal is belegd met toeslagrechten, mag er geen invloed van de invoering van de ruim 1,5 miljoen toeslagrechten op de grondprijs in Nederland worden verwacht. De waarde van het toeslagrecht of een deel ervan kan zich alleen in de grondprijs kapitaliseren als het aantal toeslagrechten groter is dan het beschikbare landbouwareaal (Ciaian et al., 2008). De duurzaamheid van het stelsel van bedrijfstoeslagen wordt door de betrokken agrariërs overigens laag ingeschat, getuige de marktwaarde van toeslagrechten die slechts tweemaal de jaarlijks uitgekeerde bedrijfstoeslag bedraagt (zie §7.4).

7.3.2 Grondmarkt

De grondprijs laat grotere pieken en dalen zien dan de bedrijfsuitkomsten, omdat de grondprijs de neiging heeft zowel tijdens een stijging als tijdens een daling door te schieten. Het 'strategisch' marktgedrag van aanbieders en vragers is daarvoor verantwoordelijk. Figuur 7.4 brengt dit in beeld. In de eerste helft van de jaren negentig neemt de grondmobiliteit sterk af, omdat potentiële aanbieders de grond vasthouden in de verwachting dat de grondprijs zal stijgen (verkopersstaking). De grondprijs stijgt een aantal jaren en de eerste aanbieders beginnen te verkopen. Wanneer de grondprijs dan begin deze eeuw piekt en de daling inzet, nemen de kopers op hun beurt een afwachtende houding aan. Daardoor zakt de toch al lage grondmobiliteit verder in, wat de daling van de grondprijs bevordert. Daaraan komt rond 2004 een einde als kopers geen verdere daling van de prijs meer voorzien.

Figuur 7.4 laat zien dat zich vervolgens een nieuwe cyclus aandient, waarbij kopers vanaf 2008 terughoudender worden (kopersstaking) in afwachting van een prijsdaling. Tussen 2008 en 2009 daalde de grondmobiliteit met 25%. De top van de volgende piek zal daarom binnen niet al te lange termijn wel zijn bereikt, waarna de grondprijs kan zakken. Voorwaarde daarvoor is dat de in de grondprijs verwerkte verwachtingen over de afschaffing van de melkquotering, de belangrijkste impuls voor de tweede piek, zullen zijn uitgewerkt. De moeilijkheid met het voorspellen van de grondprijs is evenwel dat er zich elk moment weer een nieuwe verstoring kan voordoen, die een reeds in gang zijnde cyclus kan beïnvloeden.

Economische crisis en grondprijs

De economische crisis heeft geleid tot de huidige kopersstaking op zowel de agrarische grondmarkt als de markt voor koopwoningen. De vraag naar landbouwgrond ten behoeve van verstedelijking is laag en ook de vraag vanuit het natuurbeleid lijkt zich door de crisis minder goed te kunnen handhaven. Verwachtingen over de duur van de economische crisis en over de eventuele ommezwaai in het natuurbeleid, waarbij de kwantitatieve doelstellingen voor 2018 van de ecologische hoofdstructuur (EHS) worden versoepeld, zullen in (een dalende) prijs van landbouwgrond tot uiting komen.

De mogelijke ommezwaai in het natuurbeleid is onder meer ingeleid door de brede heroverweging 'Leefomgeving en natuur' (Financiën, 2010). In de heroverweging worden varianten aangedragen waarbinnen de verwerving van landbouwgronden voor natuur wordt beperkt, minder interessante natuurterreinen van Staatsbosbeheer buiten de EHS worden afgestoten, natuurgebieden in concessie worden uitgegeven aan projectontwikkelaars en particuliere beheerders meer worden ingeschakeld. Dit is een heel ander geluid dan de discussie over het wel of niet onteigenen van landbouwgronden ten behoeve van natuur die nog maar kort geleden werd gevoerd, wat ook zijn weerslag zal hebben op de grondprijs als het beleid inderdaad zo gestalte krijgt.

7.3.3 Pacht

Pachtnormen en pachtprizen

Het areaal pacht in Nederland lag in 2009 op 514.000 ha, waarvan 368.000 ha valt onder het Pachtprizenbesluit (reguliere pacht en geliberaliseerde pacht langer dan 6 jaar). De prijs van reguliere pacht is gestegen tot gemiddeld 450 euro per ha in 2008, na de aanpassing van de pachtprizen volgens de Pachtprijsregeling 2007 (tabel 7.4). De stijging is beperkter dan wettelijk was toegestaan.

Tabel 7.4		Gemiddelde pachtprijs (euro per ha), 2006-2008		
		2006	2007	2008
Pachtvorm				
Reguliere pacht, langlopend		412	419	447
Geliberaliseerde pacht, langer dan 6 jaar		-	403	403
Geliberaliseerde pacht, 6 jaar en korter		-	454	477
Erfpacht		442	490	503
Eenmalige pacht		381	419	388
Natuurpacht		42	48	35
Teeltpacht		1.394	1.306	1.658
Overige pacht		636	620	619
Alle pachtvormen		456	482	506
Alle pachtvormen, exclusief erfpacht		458	481	506
Alle pachtvormen, exclusief erfpacht en natuurpacht		493	519	555

Bron: Informatienet.

Inmiddels is de Pachtprijsregeling 2009 van kracht geworden. Hierin zijn per pachtprijsgebied de hoogst toelaatbare pachtprizen van reguliere pachtcontracten of geliberaliseerde pachtcontracten met een duur van meer dan 6 jaar (nieuwe pachtvorm in 2007) van los bouw- en grasland opgenomen (tabel 7.5). Daarbij wordt onderscheid gemaakt naar nieuwe contracten (contracten afgesloten vanaf 1 september 2007) en bestaande contracten afgesloten voor 1 september 2007. Voor nieuwe pachtcontracten geldt als wettelijk toegestane pachtprijs de regionorm, dat is de hoogst toelaatbare pachtprijs per pachtprijsgebied. Bestaande contracten mogen maximaal met het zogenaamde veranderpercentage worden gewijzigd. Dat percentage wordt per gebied berekend door de regionorm te delen door de gemiddelde laatst betaalde pachtprijs in een gebied.

In het oorspronkelijke 'Pachtprizenbesluit 2007' (d.d. 10 juli 2007) was al opgenomen dat de hoogst toelaatbare pachtprijs van een perceel maximaal 2% van de vrije verkeerswaarde van het betreffende perceel mag bedragen. Voor bestaande contracten is het Pachtprizenbesluit 2007 in 2009 uitgebreid met een extra plafond. Het nieuwe,

Tabel 7.5		Hoogst toelaatbare pachtprijs voor nieuwe en bestaande contracten voor los bouw- en grasland, per 1 september 2009	
	Hoogst toelaatbare pachtprijs nieuwe contracten (regionorm)	Veranderpercentage bestaande contracten	
	Euro per ha	%	
Pachtprijsgebied			
Bouwhoek en Hogeland	599		22
Veenkoloniën en Oldambt	421		10
Noordelijk weidegebied	627		37
Oostelijk veehouderijgebied	635		23
Centraal veehouderijgebied	646		36
IJsselmeerpolders	942		34
Westelijk Holland	404		-8
Waterland en Droogmakerijen	514		23
Hollands/Utrechts weidegebied	533		13
Rivierengebied	667		43
Zuidwestelijk akkerbouwgebied	606		17
Zuidwest-Brabant	570		-2
Zuidelijk veehouderijgebied	736		31
Zuid-Limburg	539		-5

Bron: Pachtprijsregeling 2009.

extra maximum houdt in dat de pachtprijs van bestaande contracten door toepassing van het veranderpercentage niet meer dan 10% boven de regionorm mag uitkomen. Als de laatst betaalde pacht nu al hoger is dan dit nieuwe maximum, wordt de laatst betaalde pachtprijs bevroren. De landelijke gemiddelde pachtprijs wordt - na verhoging met de veranderpercentages volgens tabel 7.5 - door het nieuwe maximum naar schatting met ongeveer 24 euro per ha afgetopt.

Commissie Pachtnormen weer bijeen

De in sommige gebieden stevige verhoging van de hoogst toelaatbare pachtprizen in 2009 is een gevolg van de goede bedrijfsresultaten van akkerbouw- en melkveebedrijven in de periode 2005-2007. In 2009 waren de bedrijfsuitkomsten in de melkveehouderij evenwel extreem slecht en dat leidde tot veel onbegrip bij pachters. De minister van LNV heeft dan ook eind 2009 de Commissie Pachtnormen (van 2006) opnieuw bij elkaar geroepen. Ze heeft als opdracht knelpunten van de nieuwe pachtprizensystematiek te inventariseren - zoals de forse fluctuatie van de regionorm tussen de tweejaarlijkse pachtprijsbesluiten - en aanbevelingen op te stellen voor verbeteringen. Alle wijzigingen van het pachtbeleid in 2007 - waaronder de berekeningswijze van de pachtnormen - worden onder regie van het ministerie van Justitie evenwel pas in 2011 geëvalueerd. Het advies van de Commissie Pachtnormen II zal naar verwachting bij die evaluatie worden betrokken.

Een van de punten die ook aan de orde kan komen in de evaluatie is dat het fiscaal

gezien onaantrekkelijk is voor particuliere beleggers om grond in pacht uit te geven. Het gaat dan vooral om de in 2007 ingevoerde vrije pachtvormen (geliberaliseerde pacht van korte en lange duur). Vanwege onder meer de belastingheffing in box 3 van de inkomstenbelasting is het rendement van deze pachtvormen zeer laag. Gegeven het belang van de pacht voor de landbouw - circa een kwart van het huidige landbouwareaal wordt gepacht - is het aantrekkelijker maken van de pacht voor verpachters niet onbelangrijk. Dit was uiteindelijk ook een van de doelstellingen van de herziening van de Pachtwet.

7.4 Productierechten en toeslagrechten

7.4.1 Productierechten

Productierechten of quota zijn in een aantal sectoren van de landbouw bepalend voor de productieomvang van een bedrijf. Toeslagrechten zijn dat echter niet; deze geven enkel recht op het ontvangen van de jaarlijkse bedrijfstoelage (ontkoppelde inkomenssteun). Productie en toeslagrechten zijn in Nederland verhandelbaar. Het motief voor de aankoop van quota is vooral de behoefte aan bedrijfsontwikkeling of schaalvergroting. De reden van aanschaf van toeslagrechten ligt echter meer in de sfeer van inkomensaanvulling in de komende jaren.

Prijs melkquotum onder druk

De prijs van het melkquotum heeft in 2009 lange tijd onder druk gestaan vanwege de zeer lage melkprijs, in de tweede helft van 2009 herstelde de melkprijs en liep ook de quotumprijs op tot circa 23 euro per kg vet. In mei 2010 lag de quotumprijs op bijna 20 euro. De (lichte) verruiming van het melkquotum van Nederland in de afgelopen jaren lijkt op de prijsontwikkeling geen invloed te hebben (quotum.nu). In 2009/10 is 235.000 ton melkquotum verhandeld, zo'n 10% meer dan in 2008/2009, maar toen werd een kwart minder verhandeld dan in 2007/2008. Het overgrote deel (94%) van quotum wordt verhandeld zonder grond.

De prijs voor geleased melkquotum lag in 2009 lange tijd op ruim 4 euro per kg vet, aan het einde van het melkquotumjaar 2009/10 daalde deze van omstreeks 5 naar circa 3 euro. Deze afname hangt samen met de over- en onderschrijdingen van de individuele melkquota; kennelijk waren er vrij veel bedrijven met onderschrijding, die ruimte hadden om een deel van het quotum tijdelijk te verhuren. Aan het begin van het nieuwe quotumjaar (2010/11) ligt de leaseprijs opnieuw op ongeveer 4 euro. De in 2009/10 geleasede hoeveelheid melk was met meer dan 340.000 ton, evenals bij de verkochte quota, (ruim) 10% groter dan in het voorgaande jaar (PZ, 2010).

De verdeling van de melkquota over de provincies in Nederland wijzigt sinds 2003 nauwelijks meer. Friesland, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant blijven in deze volgorde duidelijk 'de grootste melkprovincies' (PZ, 2010). Indrukwekkender is de verandering in

de verdeling van de melkquota over de bedrijven naar grootteklassen. Zo nam het aandeel in de melkproductie van de bedrijven met meer dan 600.000 kg melk, in 2009 ongeveer de gemiddelde hoeveelheid per bedrijf, toe van ongeveer 40% in 2003/2004 naar ruim 60% in 2008/09. In dat jaar had bijna 40% van de bedrijven een quotum van meer dan 800.000 kg; in 2003/2004 was dat 20% (PZ, 2010).

Sterke stijging prijs suikerquotum

De gemiddelde prijs van het bietenquotum lag in de eerste vier maanden van 2010 op bijna 0,60 euro per kg (pol)suiker, ruim boven de gemiddelde prijs van 0,40 euro in 2009. Er bestaan echter grote prijsverschillen tussen de onderscheiden teeltzones (suikerunie.nl). De vrij hoge quotumprijs is te danken aan zowel de resultaten van de bietenteelt in 2009, als de lage graanprijs die de bietenteelt relatief aantrekkelijk maakt.

In 2009 werd bijna 19 mln. kg polsuiker verhandeld, wat overeenkomt met de productie van ruim 1.500 ha (ruim 2% van het bietenareaal in Nederland). Overigens leverde de boven het quotum geproduceerde 'surplussuiker' door de hoge wereldmarktprijzen begin 2010 een hoge prijs op.

Minder gunstige vooruitzichten zetmeelteelt

De prijzen van (aardappel)zetmeel staan onder invloed van de graanprijzen (De Bont et al., 2007). In 2007/08 en 2008/09 zijn de prijzen van beide sterk gedaald (zie ook §8.1). Het resultaat van de verwerkende coöperatie AVEBE kwam in 2008/09 mede daardoor aanzienlijk lager uit dan in het voorgaande jaar.

Door de EU-besluiten in het kader van de Health Check - (volledige) ontkoppeling van de zetmeelsteun en afschaffing van de evenwichtssteun in 2012 - ontstaat een volledig vrije markt voor zetmeel. AVEBE blijft tot 2012 het gereguleerde quotum afnemen van de telers, maar wil vanaf de oogst van 2012 een ten opzichte van andere teelten concurrerende prijs betalen om van aanvoer verzekerd te zijn (Engwerda, 2009). Rekening wordt gehouden met een vermindering van het te verwerken volume met 20%.

Dierrechten (varkens en pluimvee)

In de loop van 2009 is de prijs van een varkensrecht geleidelijk gedaald van ruim 200 euro naar ongeveer 180 euro (varkensrechten.nu). De daling is het gevolg van de tegenvallende opbrengstprijzen van vleesvarkens, waardoor, behalve voor de fokvarkensbedrijven, de bedrijfsresultaten verslechterden en lager uitkwamen dan in 2008. De prijs van een pluimveerecht is in 2009 vrijwel stabiel, net onder de 10 euro, gebleven. Dit is duidelijk hoger dan de circa 7 euro in 2008. De pluimveehouderij kende in 2009 dan ook een relatief goed jaar, waardoor in beginsel meer geïnvesteerd kon worden in rechten. In de eerste vier maanden van 2010 is de prijs verder gestegen (pluimveerechten.nu). De dierrechten vervallen na 2015, wat evenals bij de melkquota invloed kan hebben op de prijsontwikkeling van de rechten; voornamelijk is dat niet zichtbaar.

Compartimentering opnieuw van stal gehaald

Tot 1 januari 2008 waren zowel varkens- als pluimveerechten enkel vrij verhandelbaar binnen drie regio's, de concentratiegebieden Zuid- en Oost-Nederland en overig Nederland. Met ingang van 1 januari van 2008 verviel deze compartimentering en konden dierrechten vrij verhandeld worden binnen heel Nederland. Vanaf 22 april dit jaar heeft het kabinet de compartimentering echter opnieuw ingevoerd vanwege een ongewenste toename van vooral varkens in de voormalige concentratiegebieden.

In zowel 2008 als 2009 zijn ongeveer 1,9 mln. varkensrechten en 14 mln. pluimveerechten verhandeld of verhuurd (exclusief bedrijfsoverdrachten, splitsingen en dergelijke) (DR, 2010a). Uit de gegevens blijkt onder meer dat in deze jaren het aantal varkens- en pluimveerechten in Noord-Brabant en Limburg is toegenomen. In onder meer Gelderland en Overijssel nam per saldo het aantal dierrechten af. Uit de gegevens mag niet worden afgeleid dat de productie zich verplaatst naar het zuiden van Nederland. De registratie van de rechten is gebaseerd op de hoofdlocatie van een bedrijf, zodat bij bedrijven met meer dan één vestiging de rechten mogelijk op een andere locatie worden benut.

7.4.2 Toeslagrechten

Sinds 1 januari 2006 is inkomenssteun in de landbouw voor het grootste gedeelte ontkoppeld van de productie en zijn de afzonderlijke premies opgenomen in de bedrijfstoeslag. In 2010 gaat dat ook gelden voor de slachtpremies voor kalveren en volwassen runderen.

De toeslagrechten voor de bedrijfstoeslagen worden in veel gevallen zonder grond te koop aangeboden, maar kunnen ook met grond worden overgedragen. Ook is verhuur van de toeslagrechten mogelijk, wanneer minimaal hetzelfde aantal hectare grond wordt overdragen. Tussen april 2008 en maart 2009 vonden met het oog op de uitbetaling van toeslagrechten over 2009, ruim 9.000 overdrachten van toeslagrechten plaats. Daarmee werden bijna 114.000 rechten overgedragen, waarvan ruim de helft bij bedrijfs-overdrachten (DR, 2010b). Dit houdt in dat in een jaar ruim 10% van de houders van toeslagen was betrokken bij een transactie en dat circa 8% van alle ongeveer 1,5 mln. rechten werd overgedragen.

De verkoopwaarde van de toeslagrechten lag in 2009 vrijwel onveranderd op ruim tweemaal de hoogte van de toeslag (toeslagrechten.nu); bij een ongewijzigde uitbetaling kan het aangekochte toeslagrecht in ruim twee jaar worden terugverdiend. De waardering van de toeslagrechten door agrariërs blijft dus laag. Onzekerheden over de toekomst van het toeslagenbeleid spelen hierbij een rol, zoals het voortbestaan, de hoogte en de vorm van de toeslagen (Berkhout en Van Bruchem, 2009:158). Deze onzekerheden zijn niet gewijzigd. Tot 2013 lijkt er, afgezien van de eerder genoemde volledige ontkoppeling van de zetmeelsteun, weinig te veranderen ten aanzien van de toeslagen; alleen de korting in de vorm van modulatie neemt toe.

7.5 Diergezondheid en dierenwelzijn

7.5.1 Ontwikkeling aantal dieren

De totale rundveestapel is het afgelopen jaar opnieuw gegroeid (2,0%, tabel 7.6). De toename van het aantal melkkoeien is mogelijk gemaakt door de verruiming van het melkquotum de afgelopen jaren. Na de sterke inkrimping van het aantal varkens en kippen tussen 2001 en 2003 door twee opkoopregelingen (Regeling beëindiging veehouderijtakken, RBV) en de uitbraak van vogelpest, is een herstel ingezet. De omvang van de varkens- en kippenstapel wordt overigens begrensd door de varkens- en pluimveerechten. Bij de overige graasdieren is de zeer sterke toename van het aantal geiten het meest opvallend. Het aantal in 2009 is gemeten in het voorjaar, dus voor de ruiming in verband met de Q-koorts eind 2009/begin 2010.

Tabel 7.6		Ontwikkeling aantal dieren (1.000 stuks), 1990-2009					
	Aantal dieren					Vershil (%) 2008-2009	
	1990	1995	2000	2008	2009		
Rundvee, totaal	4.926	4.654	4.069	3.890	3.968	2,0	
w.v. melkkoeien	1.878	1.708	1.504	1.466	1.489	1,6	
jongvee melkproductie	1.729	1.590	1.335	1.178	1.245	5,7	
vlees- en weidevee	718	687	447	348	339	-2,6	
vleeskalveren	602	669	783	899	894	-0,6	
Overige graasdieren	1.833	1.850	1.601	1.712	1.636	-4,4	
w.v. schapen	1.702	1.674	1.305	1.213	1.117	-7,9	
geiten	61	76	179	355	374	5,4	
paarden en pony's	70	100	117	144	145	0,7	
Varkens, totaal	13.915	14.397	13.118	12.026	12.184	1,3	
w.v. fokzeugen	1.272	1.287	1.129	978	985	0,7	
biggen	5.191	5.596	5.102	4.966	5.068	2,1	
vleesvarkens	7.025	7.124	6.505	5.839	5.872	0,6	
Kippen, totaal	92.764	89.561	104.015	96.700	96.859	0,2	
w.v. leghennen	33.199	29.272	32.573	32.923	34.557	5,0	
vleeskuikens	41.172	43.827	50.937	44.358	43.285	-2,4	

Bron: CBS-Landbouwtelling.

7.5.2 Meten van diergezondheid en dierenwelzijn

Het Nederlandse kabinet heeft enkele jaren geleden gekozen voor een nieuw welzijns- en gezondheidsbeleid voor dieren, dat is neergelegd in de *Nota Dierenwelzijn* en de *Nationale Agenda Diergezondheid*; deze nota's zijn de nationale uitwerking van de meerjarige EU strategieën op het gebied van dierenwelzijn (EC, 2006) en diergezondheid (EC, 2007). Nederland heeft de ambitie in de Europese voorhoede te opereren. De nota's zijn op 12 oktober 2007 verschenen en met het wetsvoorstel Dieren als 'drieluik' aan de Tweede Kamer gestuurd. In december 2009 heeft de Tweede Kamer het wetsvoorstel aangenomen, een kaderwet met algemene regels. Pijlers van het wetsvoorstel zijn de intrinsieke waarde van het dier en een algemene zorgplicht in de omgang van mensen met gehouden dieren. Het wetsvoorstel is een bundeling van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD), de Diergeneesmiddelenwet, de Wet op de dierenbescherming, de Wet op de uitoefening van de diergeneeskunde 1990 en de Kaderwet diervoeders. Ook onderdelen van de Landbouwwet en de Landbouwkwaliteitswet, zoals regels op het gebied van vleeskeuring en illegale groeibevorderaars, zijn erin opgenomen. Het wetsvoorstel ligt ter behandeling bij de Eerste Kamer.

De 'Staat van het Dier'

De minister van LNV heeft in 2009 aangekondigd jaarlijks een *Staat van het Dier* uit te brengen. Deze monitoringsrapportage, waarmee Nederland koploper is in de EU, moet inzicht geven in de ontwikkelingen op het gebied van diergezondheid en dierenwelzijn, en zal gebruikt worden voor de beoordeling van het effect van het beleid. Aan de hand van 25 meetpunten wordt een beeld geschetst van het niveau van dierenwelzijn en diergezondheid van gehouden dieren in Nederland (LNV, 2010a). De monitoring bevat nu vooral aspecten die betrekking hebben op de omgeving van het dier. Een betere omgeving vergroot de kans op een verbeterd welzijn of gezondheid, maar vormt daarvoor geen garantie. Het aan het dier meten van de feitelijke verbetering van dierenwelzijn en -gezondheid is vooralsnog echter niet mogelijk. De eerste *Staat van het Dier* (Leenstra et al., 2010) over het jaar 2009 wordt door LNV gebruikt als een nulmeting. In tabel 7.7 zijn ter illustratie enkele voorbeelden opgenomen.

Tabel 7.7		Voorbeelden van metingen uit de Staat van het Dier	
	Beleidsdoel	Realisatie	
Houderijsystemen			
Aandeel integraal duurzame en diervriendelijke stallen	2,8% in 2010 5,0% in 2011	2,7% in 2010 (2,2% in 2009)	
Aandeel bedrijven dat bovenwettelijke, welzijnsbevorderende maatregelen neemt		4% valt in 2009 onder gecertificeerd kwaliteitssysteem met bovenwettelijke maatregelen (o.a. biologisch, scharrel)	
Vermindering van ingrepen		- verdoven van biggen bij castratie is in 2009 de norm geworden (via private afspraken) - voor andere ingrepen zijn er in 2009 geen wijzigingen opgetreden in wet- of regelgeving	
Zichtbaarheid van gehouden dieren		- 85% van de melkveebedrijven past weidegang toe - 25% van de legpluimveebedrijven geeft hennen uitloop	
Consumentenattitude			
Besef dat keuze voor bepaald product invloed heeft op welzijn dieren	85% van de bevolking in 2011	66% van de Nederlanders besefte dit in 2009	
Belang dierenwelzijn bij keuze vlees		consument woog dat in 2008 middelmatig mee (zesde plaats van de 12 gemeten voedselkwaliteitswaarden).	
Meewegen dierenwelzijn bij aankopen	33% in 2011	25% in 2009	
Omzet producten met keurmerk duurzaamheid (ook bv. Fair Trade)		8% in 2008	
Bron: Leenstra et al. (2010).			

7.5.3 Dierenwelzijn

Bij alle ambities op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid, blijft ook voor de overheid de economische haalbaarheid belangrijk. Baltussen et al. (2010) concluderen dat slechts 34% van de varkensbedrijven mogelijkheden heeft om te investeren in alle overheidsmaatregelen op het gebied van milieu en dierenwelzijn die per 2013 zullen gelden. De forse daling van het aantal bedrijven die daarvan het gevolg is, kan ook leiden tot een sterke krimp van de varkensstapel (mogelijk met enkele tientallen procenten). In een reactie op dit onderzoek concludeert de minister van LNV dat ze in internationaal verband niet voor de troepen uit wil lopen (LNV, 2010b). Volgens haar is met de huidige leefoppervlakenormen voor biggen en vleesvarkens, van 0,3 m² per dier voor biggen en 0,8 m² per dier voor vleesvarkens, de Nederlandse varkenshouderij al koploper in Europa. LNV laat de eerdere ambities om de normen in Nederland te verhogen naar respectievelijk 0,4 m² en 1,0 m² per dier, vervallen; wel zal de norm van 0,8 m² per dier ook gaan gelden voor vleesvarkens gehouden in stallen gebouwd voor 1998.

Tussensegment voor dierenwelzijn

In mei 2009 hebben diverse marktpartijen het *Convenant Marktontwikkeling Verduurzaming Dierlijke Producten (Tussensegmenten)* gesloten, waarin dierenwelzijn

een belangrijk aandachtspunt is. Het is de bedoeling dat nieuwe private initiatieven in de markt worden gezet of bestaande worden opgeschaald naar een substantieel tussensegment. De initiatieven dienen op meerdere punten een duidelijke 'plus' op dierenwelzijnsgebied te hebben in vergelijking met het gangbare product of de wettelijke minimum-eisen. Dit segment biedt de consument dus producten tussen het biologische en het gangbare segment. De Dierenbescherming en supermarkten nemen op dit moment het voortouw in het opschalen, waarbij het Beter Levenkenmerk van de Dierenbescherming centraal staat. In dit kenmerk heeft gangbaar geen sterren, biologisch drie en het tussensegment een of twee. Tabel 7.8 geeft een overzicht van bestaande initiatieven met het Beter Levenkenmerk. Tot het tussensegment kunnen ook verschillende nicheproducten gerekend worden en vlees uit de (Nederlandse) scharrelsectoren.

Naar aanleiding van de hiervoor genoemde convenantsafspraken heeft Albert Heijn, in samenwerking met vleesverwerker VION en de Dierenbescherming, besloten om meer diervriendelijker geproduceerd varkensvlees te verkopen en vanaf 2011 zelfs geheel te stoppen met de verkoop van 'gewoon' varkensvlees. Deze stap heeft veel impact omdat Albert Heijn een belangrijke trendsetter is bij de supermarkten (LNV, 2010a). Bij eieren is een vergelijkbaar initiatief genomen. Albert Heijn gaat medio 2010 in al zijn winkels ook eieren uit de Rondeelstal verkopen onder het 'Puur en Eerlijk'- programma. Deze eieren hebben van de Dierenbescherming drie Beter Levensterren gekregen en worden daarmee wat betreft dierenwelzijn gelijk gewaardeerd als biologische eieren (Braakman, 2010).

Een aantal varkensbedrijven heeft een ComfortClass-stal gebouwd. Hoste en Bosma (2010) hebben vastgesteld dat de huisvestingskosten op deze bedrijven gemiddeld 1,6 cent per kg slachtgewicht hoger zijn dan op gangbare bedrijven, dat is naar schatting 8 cent per kg vlees. Op dit moment leveren varkens uit een ComfortClass-stal echter geen meeropbrengst op. Als de ComfortClass-benadering echter onderdeel zou worden van een erkend tussensegment (bijvoorbeeld door het krijgen van een ster van de Dierenbescherming), dan liggen er mogelijkheden voor het verkrijgen van een hogere prijs.

Tabel 7.8		Bestaande initiatieven dierenwelzijn, inclusief aantal Beter Levensterren				
Beter Levensterren	Varkensvlees	Kip	Eieren	Kalfsvlees	Rundvlees	
*	Jumbo Bewust varkensvlees	Volwaardkip	Scharrel plus	Blank kalfsvlees Peter's Farm	Scharrelvlees uit Ierland	
**	Scharrelvarkensvlees uit VK	Scharrelkip met uitloop				
***		Label Rouge kip uit Frankrijk	Rondeel			

Bron: Dierenbescherming (beterleven.dierenbescherming.nl), bewerking LEI.

7.5.4 Diergezondheid

Er zijn toenemende zorgen over de mogelijke negatieve invloeden van intensieve veehouderij op de volksgezondheid. Voorbeelden zijn recente discussies over antibioticaresistentie, de Q-koorts en megastallen die aangeven dat veel burgers de intensieve veehouderij een bedreiging vinden voor de gezondheid.

Het RIVM berichtte begin 2008 dat de ontwikkeling naar megastallen ertoe zou kunnen leiden dat infectieziekten die van dier op mens overdraagbaar zijn ('zoönosen'), meer gaan voorkomen (RIVM, 2008). Deze dreiging is te verminderen wanneer aan de schaalvergroting extra voorwaarden worden gesteld: voldoende afstand tussen bedrijven, geen combinatie van varkens en kippen op één locatie en een minimaal gebruik van antibiotica. Op dit moment wordt er onder leiding van het IRAS (Institute for Risk Assessment Sciences van de Universiteit Utrecht) onderzoek gedaan naar de relatie tussen intensieve veehouderij en gezondheid. Onderdeel van het onderzoek is het meten van de aanwezigheid van fijn stof, bacteriën en virussen in de buurt van verschillende veehouderijbedrijven. Een ander onderdeel is het in kaart brengen van bij de huisarts bekende gezondheidsproblemen van omwonenden, om vast te stellen of bepaalde aandoeningen vaker voorkomen in gebieden met intensieve veehouderij. De resultaten van het onderzoek worden eind 2010 verwacht (rivm.nl).

Besmettelijke dierziekten

Uitbraken van besmettelijke dierziekten zijn een bedreiging voor de Nederlandse veehouderij. Bij een uitbraak van mond-en-klauwzeer (MKZ) kunnen maar liefst zeventien miljoen koeien, varkens en schapen met het virus worden geïnfecteerd. Eerdere uitbraken van MKZ hebben laten zien dat de gevolgen voor de Nederlandse veehouderij groot zijn, zowel economisch als voor het dierenwelzijn. In het verleden raakte een uitbraak van MKZ vooral de agrarische sector, nu wordt de hele samenleving getroffen. Er is veel weerstand tegen het massale doden ('ruimen') van dieren en tegen het doden van kleine herkauwers die hobbymatig als huisdier worden gehouden.

Backer et al. (2009) concluderen dat bij het bestrijden van MKZ-uitbraken vaccinatie zeker zo effectief is als ruimen in een straal van 1 km rond geïnfecteerde bedrijven. Voorwaarde is wel dat de vaccinatie snel en op grote schaal kan worden toegepast, vooral in veedichte gebieden. De economische gevolgen van een uitbraak kunnen beperkt blijven als internationale handelspartners producten van gevaccineerde dieren accepteren. Zowel de sector als de overheid werken er aan om deze acceptatie te realiseren.

Oproep om antibioticagebruik drastisch te beperken

De intensieve veehouderij in Nederland kent een problematisch hoog gebruik van antibiotica (Bergevoet, 2010), wat risico's met zich meebrengt voor de volks- en diergezondheid. Bacteriën kunnen resistent worden en overgaan op de mens.

Om resistentie te beperken is het daarom wenselijk dat veehouders voor hun dieren zo min mogelijk antibiotica gebruiken. Deskundigen hebben er bij de ministers van LNV en VWS op aangedrongen om het antibioticagebruik in de veterinaire sector drastisch en op korte termijn terug te dringen. Minister Verburg van LNV wil dat het antibioticagebruik in de veehouderij in 2013 terug is op het niveau van 1999; dat betekent een reductie van ongeveer 50% ten opzichte van 2009 (LNV, 2010c). Al eerder eiste de minister een reductie van 20% in 2011. Ludo Hellebrekers, voorzitter van de KNMvD, de beroepsorganisatie van dieren-artsen, noemde die reductie van 20% al een zeer ambitieuze stap, omdat de daarvoor te nemen maatregelen wel economisch haalbaar moeten zijn (knmvd.nl). In de varkens- en pluimveehouderij loopt op dit moment een proef met vrijwel antibioticavrij produceren. Dit zou met ander bedrijfsmanagement en bouwkundige aanpassingen bereikt moeten worden (LNV, 2010c).

Ontwikkelingen in het antibioticagebruik

Lange tijd steeg in Nederland de verkoop van antibiotica voor het behandelen van vee. Dit zogenaamde therapeutisch gebruik, uitgedrukt in gram per kg levend gewicht, was in 2007 zelfs twee keer zo hoog als in 1999. In dezelfde periode verbood de Nederlandse overheid het gebruik van antimicrobiële groeibevorderaars in het veevoer, eerst gedeeltelijk en vanaf 2006 volledig. In 2008 zijn de verkoopcijfers van het therapeutisch gebruik voor het eerst aanzienlijk gedaald. De verkoopcijfers van de vereniging van Fabrikanten en Importeurs van Diergeneesmiddelen In Nederland (FIDIN) over 2009 laten opnieuw een lichte daling (2%) zien (FIDIN, 2010).

Verkoopcijfers alleen, uitgedrukt in het aantal verkochte kilo's werkzame stof, zijn niet geschikt voor het trekken van conclusies over het antibioticagebruik in de veehouderij. De doseringen verschillen per type antibioticum en per diersoort waardoor de blootstelling aan een antibioticum kan stijgen bij een dalende verkooptrend. Een voorbeeld: als de veehouderij op grote schaal zou omschakelen van oxytetracycline naar doxycycline, waarvan per behandeling minder actieve stof nodig is, dan gaat de gebruikte hoeveelheid antibiotica in kilogrammen aanzienlijk omlaag, terwijl de blootstelling van vee aan antibiotica gelijk blijft. Een betere maat voor blootstelling aan antibiotica is het kengetal 'dagdoseringen'. Een dagdosering is de hoeveelheid van een bepaald antibioticum die nodig is om een dier één dag te behandelen. Het doel is de daadwerkelijke blootstelling aan antibiotica te verminderen. Deze blootstelling is meetbaar door de dagdoseringen op te tellen.

De daling van de totale verkoop van antibiotica in Nederland in 2008 en 2009 betekent niet dat bij alle diersoorten minder antibiotica zijn gebruikt. Het LEI heeft op steekproefbedrijven gedetailleerd onderzoek gedaan naar het antibioticagebruik bij de diersoorten varkens, vleeskuikens, vleeskalveren en melkvee. De steekproeven laten in 2008 een tendens zien tot een verdere toename van het antibioticagebruik bij vleesvarkens, vleeskuikens en melkvee. De blootstelling lijkt bij zeugen/biggen en vleeskalveren wel af te nemen (Mevius et al., 2010; maran2008.wur.nl).